

УДК [930.85(497):271-6]:327"11/12"

**ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ
СИСТЕМИ СХІДНОХРИСТІЯНСЬКИХ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНИХ ВІДНОСИН
НА БАЛКАНАХ КІНЦЯ XII–ПОЧАТКУ XIII ст.**

Ігор ШПИК

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
Кафедра історії Центральної та Східної Європи
e-mail: I-shpyk@ukr.net*

У статті зроблена спроба простежити зв'язок між епохальними геополітичними змінами на Балканському півострові кінця XII–початку XIII ст. та розвитком системи східнохристиянських духовно-культурних відносин. Крізь призму найважливіших політичних подій, які відбувались у вказаному регіоні, висвітлені складні й часто неоднозначні пошуки балканськими народами – сербами і болгарами – власної ідентичності, що супроводжувались переоцінкою ними свого цивілізаційного вибору й остаточного становлення їхніх культур як самодостатніх релігійно-комунікативних структур східнохристиянської цивілізації.

Ключові слова: Балкани, Сербська держава, Друге Болгарське царство, Візантійська імперія, Рим, Угорське королівство, Латинська імперія, міждержавні відносини, державна ідеологія, східнохристиянська цивілізація.

На зламі XII–XIII ст. східнохристиянська цивілізація зазнала істотних структурних змін, в ході яких з новою силою заявило про себе її балкансько-слов'янське відгалуження, що тривалий час пригнічувалося імперською політикою Візантії. Однак, попри всі старання Константинополя, політична і духовно-культурна інтеграція в Імперію православних слов'ян була далекою від того ідеалу, якого прагнули досягти можновладні візантійці. Навіть у часи найбільшої могутності Візантійської імперії православнослов'янські народи, що входили до її складу, при найменшій нагоді намагалися наголошувати на своїй окремішності. Зрештою, упродовж декількох століть християнська релігія із засобу поширення візантійських політичних впливів перетворилась в оберіг слов'янської етнічної ідентичності. Завдяки власній писемності та літературі, духовна консолідація балканських слов'ян міцніла, а їхня творча індивідуальність ставала дедалі яскравішою та різноманітнішою¹.

Візантійське панування на Балканах (XI–XII ст.), яке призвело до погіршення суспільно-політичного становища слов'янської знаті й духівництва та залишило без матеріальної підтримки велику когорту мистців, все ж не змогло зруйнувати надміцну основу православнослов'янської культури, оскільки вона мала глибокі традиції, на ґрунті яких інтенсивно формувалися характерні ознаки етнічної самосвідомості слов'ян.

¹ Див.: Турилов А.А. Slavia Cyrillomethodiana: Источниковедение истории и культуры южных славян и Древней Руси. Межславянские культурные связи эпохи средневековья. Москва, 2010. С.18–38.

З огляду на це, активно проводжуванa Візантією політика асиміляції балканських слов'ян не давала бажаного результату. Переважна більшість сербів та болгар не піддалась ромеїзації. Разом з простим людом свою етнокультурну ідентичність в основному зберігали представники середньої і дрібної знаті та духівництво².

Візантії усвідомлювали, що підкорені ними народи не підвладні їм повною мірою, тому в непоодиноких випадках змушені були йти на компроміси. Показовими у цьому плані є події на сербських землях, які в багатьох відношеннях стали провісниками формування нової системи політичних та міжкультурних відносин на Балканах.

Наприкінці XI–на початку XII ст. стрімке політичне піднесення переживала Рашка^{*}, в якій утвердилась автономна, спадкоємна влада місцевих правителів – великих жупанів, офіційно визнана Константинополем. З появою на Балканах потужного конкурента Візантії – Угорського королівства – володарі Рашки активізували зовнішньополітичну діяльність. Усвідомлюючи свою роль як буферної зони між двома сильними державами, Рашка планомірно домагалася для себе чималих привілеїв. Одним із перших політичних кроків у цьому плані було породичання великих жупанів з угорськими Арпадами, що значно посилило позиції Рашки на міжнародній арені³.

З кожним наступним десятиліттям XII ст. все яскравіше проявлялися відцентрові устремління великих жупанів Рашки. Їхні політичні маневри періодично призводили до загострення візантійсько-угорських відносин і навіть до масштабних війн. Втім, військово-політичні переваги Візантії були очевидні. Завдавши декількох нищівних ударів по угорсько-сербських військах у 50–60-х роках XII ст. і водночас скориставшись із чвар між представниками династії великих жупанів, візантійські власті зуміли знову підпорядкувати собі місцеву знать, підтримавши в династичній боротьбі наймолодшого претендента на великожупанський престол Стефана Неманю (бл. 1166–1196), який зарекомендував себе як вірнопідданий візантійського імператора. Здавалося б, проблема з бунтівною Рашкою вирішена. Втім, встановлення контролю над цією провінцією мало ілюзорний характер⁴.

З приходом до влади талановитого і далекоглядного Стефана Немані державотворчі процеси в Рашці набули стрімкого розвитку та почали приносити вагомі результати. Тож ставка на нього візантійської дипломатії у підсумку виявилась одним із найбільших її прорахунків. Як і його попередники, Стефан Неманя відразу розгорнув активну анти-візантійську воєнно-політичну діяльність, вступивши в союз з угорцями та венеціанцями. Однак ця стратегія не виправдала себе, оскільки Візантія під умілим управлінням імператора Мануїла I Комніна (1143–1180) у військово-політичному відношенні настільки зміцнилась, що практично не залишала шансів на успіх будь-яким виступам проти неї. З огляду на це, великий жупан, не полишаючи своїх політичних амбіцій, вирішив зайняти вибірковою позицію⁵.

Попри усвідомлення необхідності виконувати роль слухняного васала, Стефан Неманя доклав чималих зусиль для посилення своєї влади. Насамперед, він провів централізацію сербських земель. Перший її етап завершився приблизно 1170 р. об'єднанням під верховним управлінням великого жупана уділів дрібних сербських вельмож; другий

² *Литаврін Г.Г.* Болгария и Византия в XI–XII вв. Москва, 1960. С.363–374.

^{*} Рашка – історична область у південно-західній частині сучасної Сербії, у межах річки Дрина, Ліми, Ібара і Західної Морави. У VII–VIII ст. виникло князівство Рашка – одне з найдавніших і наймогутніших ранньодержавних племінних об'єднань сербів на Балканах. В середині IX ст. Рашка стала головним сербським політичним центром, а її правитель Властимир встановив свій контроль над усіма іншими сербськими землями.

³ *Тиркович С.* Срби у средњем веку. Београд, 2005. С.49.

⁴ Див.: *Мандић С.* Царски чин Стефана Немање. Београд, 1990. С.5–19.

⁵ *Благојевић М.* Србија Немањића и Хиландар. Београд–Нови Сад, 1998. С.22.

етап припав на 1190–1191 рр., коли Стефан Неманя став повноправним володарем також тих територій, які належали його братам Мирославу та Срацимиру⁶. Таким чином, він зосередив у своїх руках значні матеріальні та людські ресурси, які у слушний момент могли бути використані для завоювання нових земель.

Після смерті Мануїла I Комніна (1180) у Візантії спалахнули династичні чвари, що стали початком її стрімкого занепаду. Зміни внутрішньополітичної ситуації в Імперії серби використали для зміцнення і розширення свого самоврядування, про що вони уже давно мріяли і, відповідно, підготувалися до цього. Упродовж 80-х років XII ст. сербське військо під проводом Стефана Немані захопило Зету та низку великих міст на Адріатичному узбережжі: Дриваст, Скадар, Ульцин, Бар, Котор та ін.* Зрештою, до Рашки були приєднані великі області Травунія, Захум'я, Метохія і Косово, а також місто Ніш з прилеглою територією та частина Північної Македонії⁷.

Здійснивши масштабну територіальну експансію, візантійський васал Стефан Неманя став незалежним і могутнім правителем, до якого повинні були прислухатися всі сусідні держави, в тому числі Візантійська імперія. З часом навіть перемоги візантійських військ уже не могли змінити ситуацію. Так, у 1190 р. імператор Ісаак II Ангел (1185–1195) розгромив сербів у долині ріки Південна Морава. Розвинути цей успіх візантійці були неспроможні, відтак, запропонували Стефану Немані укласти династичний союз. Невдовзі шлюб взяла середущий син Стефана Немані – Стефан та візантійська принцеса Євдокія. Таким чином представники династії Неманичів були офіційно визнані легітимними правителями, а їхня держава стала повноцінним суб'єктом міжнародних відносин⁸.

У багатьох відношеннях внутрішня політика Стефана Немані визначалась його прагненням консолідувати сербські землі й утвердити на них єдиновладдя, яке він послідовно втілював у життя упродовж всього періоду свого правління. Ще перед династичними міжусобицями (1166–1168), коли Стефан Неманя володів порівняно невеликим уділом та мав мізерні шанси претендувати на великожупанський престол, ним була обрана політична стратегія, що почала дуже швидко приносити практичні результати й істотно підняла його авторитет – вона полягала в підтримці православної церкви та її духівництва. У 60-х роках XII ст. Неманя у своїх володіннях збудував монастирі Пресвятої Богородиці й Св. Миколая в Топлиці (сучасне сербське місто Коршумлія), яким надав земельні наділи. Згодом, приєднуючи все нові території до Рашки, він надалі активно ініціював будівництво нових й оновлення старих церков і монастирів, щедро обдаровував місцевих священнослужителів. У 1183 р. Стефан Неманя побудував монастир Студеніца, який став одним із найважливіших релігійно-культурних центрів тогочасної Сербії⁹.

Діяльність Стефана Немані в церковно-релігійній сфері найбільшою мірою сприяла політичному об'єднанню сербів й утвердженню їхньої державності. Великий жупан робив усе для того, щоби посилити на своїх землях духовну владу сербських православних священнослужителів, які в непоодиноких випадках відчували себе упослідженими грецьким духівництвом. Наприкінці XII ст. держава Стефана Немані не мала своєї церковно-інституційної організації. Територія центральної Сербії була поділена на три єпископства – Рашське, Ліплянське та Прізьренське, які підпорядковувались Охридському

⁶ Грачев В.П. Сербская государственность в X–XIV вв. Москва, 1972. С.187–188.

* Лише Дубровник успішно оборонявся від сербів. Після марних спроб здобути місто Стефан Неманя у 1186 р. уклав з дубровчанами мирний договір, надавши їм низку торговельних привілеїв на своїх землях.

⁷ Благоєвић М. Србија Немањића и Хиландар. С.24–26.

⁸ Циркович С. История сербов. Москва, 2009. С.41–42.

⁹ Доментијан. Живот светога Саве и Живот светога Симеона. Београд, 1988. С.241, 255; Марковић В. Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији. Горни Милановац, 2002. С.59–61, 112.

архієпископству, що перебувало під юрисдикцією Константинопольського патріархату. На високі церковні посади призначалися переважно греки, які, відповідно, відстоювали візантійські інтереси¹⁰.

Така ситуація була вкрай невідгідна Сербії, тому Стефан Неманя докладав чималих зусиль для її виправлення, спрямовуючи церковно-релігійного життя у вигідному для себе напрямі. Для цього сербським правителем був скликаний державний собор, який мав вжити заходи для боротьби з богомільською ересю (бл. 1180). У результаті рішень собору адепти цього еретичного вчення жорстоко винищувались на всіх сербських землях¹¹. Таким чином Стефан Неманя вкотре укріпив свій союз з православною церквою, який за візантійським зразком надалі розвинувся у нерозривну «симфонію держави і церкви»¹².

Сербське православне духівництво цілеспрямовано утверджувало ідею богообраності великого жупана, надаючи сакральної аури його владі¹³. Завершальний етап формування цієї ідеології розпочався після того, як Стефан Неманя на державному соборі в Расі 1196 р. передав престол своєму середньому сину – Стефану. Невдовзі він постригся в монахи та переселився на Святу Гору, де разом зі своїм наймолодшим сином – монахом Савою – заснував перший сербський монастир на Афоні – Хиландар (1198)¹⁴. Після смерті та канонізації Стефана Немані на Афоні (1199/1200) в Сербії було започатковано культ святого володаря – Симеона* Мироточивого, родоначальника святої родної династії, який власним життям показав приклад ідеального правителя для своїх нащадків, що полягав у проходженні трьох символічних ступенів: правитель-монах-святий¹⁵.

В останній чверті XII ст. болгари, як і серби, усвідомили значення церковно-релігійного чинника у відродженні власної державності. В той час як Візантія потерпала від внутрішньополітичних негараздів, до того ж змушена була відбивати численні напади сербів, угорців, сицилійських норманів, турків-сельджуків, куманів¹⁶, болгари почали актуалізувати основоположні елементи своєї етнополітичної свідомості.

Промовистим є той факт, що заклики братів Петира й Асена до збройної боротьби проти ромеїв (1185–1186), в яких апелювалось до необхідності захисту болгарським та волоським населенням своїх господарських та політичних інтересів, були безуспішними. За словами сучасника цих подій, візантійського історика Нікити Хоніата (1155–1213), «влахи [= болгари. – І.Ш.] спершу вагались і не наслідувались підняти повстання, до якого спонукали Петир і Асен, оскільки усвідомлювали усі можливі наслідки цієї справи. Щоб звільнити своїх співплемінників від цього страху, брати збудували молитовний храм на честь великомученика Дмитрія. Вони зібрали в ньому багатьох біснуватих від обох [болгарського і волоського. – І.Ш.] народів з налитими кров'ю і ви-

¹⁰ Див.: *Калић Ј.* Српска држава и Охридска архиепископија у XII веку // *Зборник радова Византолошког института*. Т. 44. Београд, 2007. С.197–208; *Снегаров И.* История на Охридската архиепископија. Т.1. София, 1995. С.81–89.

¹¹ *Слијенчевић Ђ.* Историја српске православне цркве. Т.1. Београд, 2002. С.27–28.

¹² *Марјановић-Душанић С.* Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија. Београд, 1997. С.254–264.

¹³ *Марјановић-Душанић С.* Хиландар, Студеница и Симеон Немања: о монашење у владара у држави Немањића // *Трећа казивања о Светој Гори*. Београд, 1999. С.64–65.

¹⁴ *Живојиновић М.* Везе српских монаха и Ватопеда у време оснивања српског манастира Хиландара // *Трећа казивања о Светој Гори*. Београд, 1999. С.21.

¹⁵ Монаше ім'я Стефана Немані.

¹⁵ *Марјановић-Душанић С.* Хиландар, Студеница и Симеон Немања: о монашење у владара у држави Немањића. С.66.

¹⁶ *Ангелов Д.* Восстание Асений и восстановление средневекового болгарского государства // *Византийский временник*. Москва, 1986. С.55.

ряченими очима, з розпущеним волоссям і загалом зі всіма ознаками, які мають біснувати люди. Вони [Петир і Асен] наказали цим біснуватим говорити, нібито Бог вирішив подарувати болгарському і волоському народам свободу і зняти з них довготривале ярмо. Задля цього мученик Христа Дмитрій покинув Солунь і тамтешній храм і, не захотівши більше бути з ромеями, прийшов до них, щоби допомагати їм і покровительствувати у їхній справі»¹⁷.

Наведені в дусі християнського провіденціалізму аргументи, врешті-решт, переконали болгар взятися за зброю та виступити проти ромеїв. З самого початку повстання набуло політичного характеру, оскільки брати Тодор (Петир) і Асен ставили за мету, передусім, відновлення Болгарської держави. Цього ж, очевидно, хотіла більшість болгарської знаті, яка зберігала пам'ять про колишню славу і велич Болгарії. Відтак, болгарського монаха Василя, одного з ідейних натхненників повстанців, було висвячено на архієпископа, який, у свою чергу, проголосив старшого брата, Тодора, болгарським царем під іменем Петир, що символізувало зв'язок з правлячою династією Першого Болгарського царства. Цій же меті була підпорядкована спроба повстанців звільнити свою стару столицю – Преслав¹⁸.

Болгари, відроджуючи свою державність, послідовно дотримувались усталених у їхній свідомості візантійських цивілізаційних орієнтирів: «симфонії держави і церкви», коронаційного ритуалу, системи державної влади тощо¹⁹. Вони надалі вважали себе невід'ємною частиною східнохристиянського світу, в рамках якого почали вибудовувати політичні реалії, що існували до поневолення їх Візантією. Попри ворожу позицію стосовно Візантії і живу пам'ять про власне минуле, все візантійське в болгарському середовищі парадоксальним чином сприймалося як щось престижне, єдино гідне наслідування²⁰.

Після укладення Ловечського мирного договору між візантійським імператором Ісааком II Ангелом і болгарським царем Петиром (1187) Друге Болгарське царство набуло міжнародного визнання. У 90-х роках XII ст. в результаті успішних воєн проти Візантії болгарські правителі Петир й Асен значно розширили територію своєї держави та політично консолідували її. Відтак, сильні інститути державної влади знову стали надійною опорою для болгарської культури, підтримавши її організаційно та матеріально²¹.

У ході становлення Болгарська держава зазнала чималих випробувань: так, у 1196–1197 рр., внаслідок дій боярської опозиції, вона опинилась на межі розпаду. Проте ці проблеми їй вдалося подолати завдяки наявності уже цілком сформованої державотворчої основи. З приходом до влади царя Калояна (1197–1207) Болгарія знову впевнено стала на шлях державно-політичного піднесення²².

¹⁷ Гръцки извори за българската история. Т.11. София, 1983. С.27.

¹⁸ Ангелов Д. Въстанието начело с Асеновци // История на България. Т.3. София, 1982. С.119–122.

¹⁹ Иванов С.А. Формы легитимации верховной власти в Болгарии XI–XIII вв. // Славяне и их соседи. Вып. 12. Москва, 2008. С.67–68.

²⁰ Добычина А.С. Болгары в поисках легитимности во время восстания Петра и Асеня (1185–1186 годы) // Историки-слависты МГУ. Кн.8: Славянский мир: в поисках идентичности: В ознаменовании 70-летия кафедры и 175-летия учреждения славистических кафедр в университетах Российской империи. Москва, 2011. С.72.

²¹ Детальніше див.: Коледаров П. Политическа география на средновековната българска държава. Втора част (1186–1396). София, 1989. С.39–42; Павлов П. Велико Търново – “от Бога пазената” историческа столица на България [Електронний ресурс] / Пламен Павлов. – Режим доступу : <http://www.rastko.org.yu/rastko-bg/istorija/ppavlov-vtarnovo.php>

²² Чорний В. Історія Болгарії. Львів, 2007. С.85–87.

Окрім відродження Сербської та Болгарської держав, наприкінці XII ст. на Балканах відбулася низка інших, не менш важливих політичних за своїм характером процесів, які мали визначальний вплив на східнохристиянську духовно-культурну спільність. Йдеться, передусім, про формування нової системи міждержавних та дипломатичних відносин, що в багатьох відношеннях також було пов'язано із загальноімперською кризою Візантії, яка порушила баланс сил на міжнародній арені, значно розширивши присутність на Балканському півострові західнохристиянських держав. Одним із яскравих провісників цих змін було взяття та розграбування у серпні 1185 р. сицилійськими норманами Солуня – міста, яке споконвіку сприймалось балканським населенням як другий за величиною та важливістю, після Константинополя, центр східнохристиянського релігійно-культурного життя. Відтак, його плундрування мало величезний резонанс на всьому православному Сході, однаково діткнувши релігійні почуття як греків, так і слов'ян, особливо болгар²³.

Дезінтеграційні процеси і політична нестабільність на Балканах привернули пильну увагу Риму. Папа Климент III (1187–1191) активізував у регіоні свою дипломатичну діяльність, розпочавши переговори зі Стефаном Неманею. У 1189 р. папа надіслав великому жупану та його братам листа, в якому представив нового архієпископа Дубровницького Бернарда, юрисдикція якого поширювалася на всю Діоклею, Сербію та Гум²⁴. Цей лист свідчить про те, що Стефан Неманя намагався підтримувати дуже теплі відносини з Апостольським престолом, сподіваючись на його підтримку у війні проти Візантії.

Такої ж мети Стефан Неманя намагався досягти і в ході переговорів з імператором Священної Римської імперії Фрідріхом Барбаросою (1152–1190), який очолював Третій хрестовий похід (1189–1190). Як зазначив анонімний автор "Історії хрестоносців", влітку 1189 р. у м. Ніш Стефан Неманя разом зі своїми братами Срацимиром і Мирославом зустрів Фрідріха Барбаросу. Вони всіляко запобігали перед імператором, щедро надаючи йому провізію та пропонуючи свою військову допомогу, а також своєї союзниці Болгарії²⁵. На перших порах старання сербсько-болгарських союзників виявились напрочуд успішними. Проти Візантії сформувалась потужна коаліція. Втім, у січні 1190 р., уже в ході організації походу на Константинополь, між обома імператорами – Фрідріхом Барбаросою та Ісааком II Ангелом – було досягнуто порозуміння, у результаті якого серби та болгары залишилися без могутнього союзника²⁶.

В 90-х роках XII ст. свої позиції на Балканах посилювало Угорське королівство, яке перебувало в династичному союзі з Візантією*. Саме угорський король Бела III (1173–1196) виступав посередником у переговорах між Ісааком II Ангелом та Фрідріхом Барбаросою взимку 1190 р. У 1194–1195 рр. візантійський імператор втягнув угорського короля у війну проти болгар, внаслідок якої Угорщина значно посилювала свій вплив у регіоні²⁷. Невдовзі після цього наступний угорський король Імре (1196–1204) втрутився в міжособну боротьбу між Стефаном та Вуканом Неманичами. Коли дійшло до від-

²³ Дуйчев И. Центры византийско-славянского общения и сотрудничества // Труды отдела древнерусской литературы. Т.19. Москва–Ленинград, 1963. С.119; *Польвянный Д.И.* Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV вв. Иваново, 2000. С.131–132; *Каймакова М.* Власть и история в Болгария в края на XI и през XIII в. // Сборник радова Византолошког института. Т.47. Београд, 2010. С.217.

²⁴ *Дворник Ф.* Слов'яни в європейській історії та цивілізації. Київ, 2000. С.84.

²⁵ Латински извори за българската история (далі – ЛИБИ). Т.3. София, 1965. С.227–228.

²⁶ *Матанов Х.* Средновековните Балкани. Исторически очерци. 2001. С.187–188.

* Візантійський імператор Ісаак II Ангел був одружений з дочкою угорського короля Бели III Маргаритою.

²⁷ *Димитров Х.* Българо-унгарски отношения през Средновековието. София, 1998. С.110–116.

критого збройного протистояння між братами, Імре у 1202 р., підтримуючи правителя Зети (Дуклі) Вукана, ввів свої війська у Сербію й атакував болгар, які виступили на захист великого жупана Рашки. У другій половині 1203 р. болгари організували потужний контрнаступ і витіснили угорців з володінь Стефана Неманича, повернувши йому престол у Рашці²⁸.

В умовах воєнного зіткнення з Угорським королівством болгарський цар Калоян налагодив тісні дипломатичні зв'язки з римським папою Інокентієм III (1198–1216), з яким листувався упродовж 1199–1204 рр. У цьому діалозі на перший план вийшли політичні амбіції болгарського царя, який прагнув легітимізації, зрівняння себе в статусі з іншими європейськими монархами, а також міжнародного визнання своєї держави²⁹. Зі свого боку, папа плекав надії на поширення своєї юрисдикції на весь Балканський півострів, відтак, погоджувався виконати прохання болгарського правителя за умови підпорядкування його земель Апостольському престолу³⁰. З огляду на політичну доцільність, Калоян у 1204 р. прийняв від папи королівську корону та скіпетр, попередньо підписавши угоду про унію Болгарської церкви з Апостольським престолом³¹. Інокентій III відразу надав широкого розголосу цій події, очевидно, сподіваючись, що за прикладом болгар бажання укласти церковну унію виявлять і серби³².

Болгарсько-римська церковна унія мала в основному політичний характер, за рамки якого так ніколи і не вийшла. В ході її підготовки й укладення обидві сторони всіяко уникали обговорення проблем еклезіально-догматичних, ритуальних, церемоніальних та інших розбіжностей. Вочевидь, обережність і послужливість папи Інокентія III у цьому плані пояснюється його усвідомленням того, що реальне об'єднання церков не робиться поспіхом, що воно потребує чималих зусиль і тривалого часу. Зі свого боку, болгарський цар Калоян, який добре розумів сутність церковно-релігійних протиріч між Константинополем і Римом, все ж був вихований у візантійському дусі і мислив суспільно-політичними та світоглядними поняттями, які у багатьох відношеннях суперечили західній ментальності, хоча й не були для неї зовсім чужі³³. Саме тому найважливішим результатом унії стало міжнародне визнання Болгарії й утвердження автокефального статусу Болгарської церкви³⁴.

Успіхи Риму на Балканах були прямим наслідком дезінтеграційних процесів та краху системи міждержавних відносин, що функціонувала в XI–XII ст. Разом з тим, ті ж обставини не давали папі утвердити свою юрисдикцію над новими теренами, поступово зводячи нанівець усі його попередні дипломатичні досягнення. Після здобуття та розграбування Константинополя військами Четвертого хрестового походу в квітні 1204 р. Інокентій III, хоча й намагався активно виступати посередником у всіх воєнно-політичних конфліктах, все ж практично був неспроможний врегулювати їх, що, зрештою, сильно підірвало його авторитет. У листопаді 1204 р. болгарський цар Калоян у своєму черговому посланні до папи у доволі категоричній формі дав йому зрозуміти, що він суверенний правитель і буде відстоювати насамперед інтереси своєї

²⁸ Димитров Х. Българо-унгарски отношения през Средновековието. С.118–126.

²⁹ ЛИБИ. Т.3. С.310.

³⁰ Там само. С.311–314.

³¹ Там само. С.341–342, 334–335.

³² Там само. С.347–348.

³³ Див.: Павлов П. Българското Средновековие. Познато и непознато. Велико Търново, 2008. С.120–121; Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. С.86.

³⁴ Ніколова Б. Устройство и управление на българската православна църква (IX–XIV век). София, 1997. С.199.

держави: "...Я [Калоян] не рухаю угорця [угорського короля Імре. – І.Ш.], і нехай він не зачіпає моє царство [...]. Якщо він піде на землі мого царства, то з Божою допомогою буде переможений [...]. Також нехай ваша святість напише латинянам, які захопили Константинополь, щоби тримались якнайдалі від мого царства. І тоді моє царство не зробить їм ніякого зла. Нехай вони не рухають нас. Якщо ж вони будь-які свої дії спрямують проти мого царства або почнуть вбивати інших [людей, мені підвладних], то нехай ваша світлість не звинувачує моє царство..."³⁵.

За прикладом Болгарії, шукати підтримку на Заході почав також великий жупан Сербії Стефан Неманич. У 1199 р. Інокентій III вирішив скористатись його напруженими відносинами зі старшим братом Вуканом, який за допомогою Риму та Угорщини хотів усунути свого брата з великожупанського престолу і поширити свою владу на всі сербські землі. Папа вів переговори одночасно з обома братами, особливу увагу приділяючи все ж Стефану – володарю православних сербських земель. Опинившись у скрутному становищі, Стефан прийняв заманливу пропозицію Інокентія III надати йому корону взамін за визнання зверхності Апостольського престолу над православною Сербією³⁶. Здавалось би, питання вирішене, однак в останній момент, коли папа уже призначив легата для цієї місії, переговори зірвав угорський король Імре, ввівши у 1202 р. свої війська на сербські землі. З огляду на це, Інокентій III змушений був відступити від своїх намірів стосовно Сербії³⁷.

Захоплення хрестоносцями Константинополя, зникнення з політичної карти світу Візантійської імперії у 1204 р. й утворення на її землях кількох латинських та грецьких держав призвели до виникнення всеохоплюючого політичного хаосу. Він знаменував початок нового історичного періоду, на який припадає, насамперед, гостре воєнно-політичне протиборство за візантійську спадщину, в яке були втягнуті й православнослов'янські держави – Болгарія та Сербія.

Грабіжницька політика латинян, утиски ними місцевого населення й особливо зневага до всього православного мали великий відгомін у східнохристиянському світі. Це, почасти, змусило найближчих сусідів Латинської імперії – передусім греків, болгар і сербів – зовсім по-іншому подивитись на свої старі образи та незгоди і, що важливо, задуматись над об'єднанням своїх сил для боротьби проти спільної загрози. Важливу роль у цьому відіграла перемога повсталих греків та армії болгарського царя Калояна над рицарями Латинської імперії 14 квітня 1205 р. біля Адріанополя. За влучною оцінкою болгарського історика П.Павлова, з огляду на цінності тогочасної епохи, ця подія мала особливо важливе психологічне значення, оскільки не тільки усунула небезпеку встановлення латинського панування над чималою частиною православного населення Балкан, а й сприяла налагодженню церковних та духовно-культурних відносин між болгарами і сербами³⁸.

Загалом же всі ці геополітичні катаклізми спричинили велику розгубленість православних слов'ян Балканського півострова. Вони вперше втратили традиційні орієнтири власного політичного та духовно-культурного розвитку, який від часу пересе-

³⁵ ЛИБИ. Т.3. С. 360.

³⁶ Флоря Б. Н. Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье. Москва, 2007. С.127–128.

³⁷ ЛИБИ. Т.3. С.348; Чиркович С. История сербов. С.50.

³⁸ Павлов П. Архиепископ Сава Неманич, цар Иван Асен II и болгаро-сербские церковные връзки през XIII–XIV в. [Електронний ресурс] // Проєкат Растко. Библиотека бугарско-српских культурних веза. Режим доступу: <http://www.rastko.org.rs/rastko-bg/istorija/ppavlov-svsava.php>

лення їх на Балкани здійснювався у форматі “протистояння–симбіозу” з ромеями³⁹. Адже Константинополь у просторово-часових уявленнях християн східного обряду, особливо слов'ян, був сакральним центром, з якого християнська релігія поширювалася по всій периферії. Саме навколо цього величного міста сформувалась і тривалий час функціонувала масштабна система міжнародних відносин. За словами Д.Оболенського, “наднаціональна спільність християнських держав, в якій Константинополь був центром, а Східна Європа – периферійним доменом – це дуже точний опис міжнародних відносин у східноєвропейському світі Середніх віків”. У квітні 1204 р. завойований, розграбований і осквернений хрестоносцями Константинополь втратив свій сакральний статус, зазнала цілковитого краху й доктрина світового панування ромеїв, яку їхні імператори так натхненно і цілеспрямовано втілювали в життя у попередні віки⁴⁰. Сучасники цієї трагедії пояснювали її Божою карою, яка несподівано впала на ромеїв, очевидно, як розплата за їх моральну деградацію та духовний занепад⁴¹.

Оскільки Константинополь уже не міг виконувати свою споконвічну роль духовного лідера, творця і ретранслятора високих культурних досягнень, ці важливі функції перейшли не лише до Нікеї – прямої спадкоємниці Константинополя⁴², а й до інших політичних та релігійно-культурних центрів на Балканах, у тому числі до нової столиці Болгарії – м. Тирново. У писемних джерелах XIII–XIV ст. це місто часто називається “болгарським Царгородом” (**въ царевградѣ Трънове, богъспѣный црградъ Тръновъ**)⁴³, що, очевидно, не лише підкреслює його спадкоємний зв'язок із Константинополем, а й свідчить про наміри болгарської еліти перетворити свою столицю у новий центр східнохристиянської цивілізації. Такий курс започаткували ще перші правителі Другої Болгарської держави Петир, Асен і Калоян, які звідусіль звозили до Тирново східнохристиянські реліквії: ікони, мощі святих, часточки Чесного Хреста⁴⁴.

Духовно-культурному піднесенню Болгарії сприяло також те, що чимало освічених візантійців, не бажаючи підкорятись латинянам, емігрували на її територію, де розгорнули активну творчу діяльність і, що найголовніше, взяли участь у вихованні цілого покоління болгарських релігійно-культурних діячів, котрі тяжкою і наполегливою працею сприяли відродженню духовних традицій свого народу⁴⁵.

Подібні тенденції простежуються й у Сербії. Так, священним символом сербської правлячої династії була нагрудна прикраса (пектораль) з частинкою Чесного Хреста, виготовлена на замовлення Стефана Немані – вона передавалася його спадкоємцям як символ влади й оберіг. Значну кількість християнських реліквій вдалося зібрати Стефану

³⁹ *Польвянный Д. И.* Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV вв. С.143, 167.

⁴⁰ *Цанкова-Петкова Г.* Характерни черти на българската духовна култура през първата половина на XIII в. // История, изкуство и култура на средновековна България. София, 1981. С.133.

⁴¹ *Оболенский Д.* Византийское Содружество Наций. Шесть византийских портретов. Москва, 1998. С.11; *Филин Д. А.* Византийское монашество и кризис империи рубежа XII–XIII вв. // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств: журнал теоретических и прикладных исследований. Кемерово, 2006. № 1. С.92.

⁴² Див.: *Leszka M.* Между Константинополем и Константинополем. Из истории столичного статуса Никеи в XIII в. // *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia.* Vol.19. Poznań, 2012. S.39–49.

⁴³ *Дуйчев И.* Из старата българска книжнина. Кн.2. София, 1944. С.97; *Иванов Й.* Български старини из Македония. София, 1970. С.424.

⁴⁴ Див.: *Станкова Р.* Топоси за изобразяване на владетеля светец и светеца войн в южнославянската книжнина от XIII в. // *Slověne = Словѣне (Moscow).* Vol.2. №.1. 2013. S.127.

⁴⁵ *Кръстев К.* Българският принос в боянските стенописи // Изкуство. 1962. № 4–5. С.40.

Неманичу та його брату Саві, які, за прикладом візантійських імператорів, великодушно жертвували їх сербським церквам і монастирям⁴⁶.

Ще однією ознакою істотних змін в системі східнохристиянських духовно-культурних відносин та їх тісних причинно-наслідкових зв'язків з геополітичними обставинами на Балканах кінця XII–початку XIII ст. є зростання ролі Афону в церковно-політичному та релігійно-культурному житті балканських слов'ян. У другій половині XII ст. монаші спільноти ще більше диференціювалися за етнічним принципом. На Святій Горі поряд з греками, грузинами, болгарами свої монастирі заснували руські монахи (св. Пантелеймона, 1169 р.), а також сербські (Хілендар, 1198 р.). Варто зазначити, що у той час слов'янські монаші громади дуже тісно спілкувались та всіляко допомагали одна одній. Болгарська та сербська знать на чолі зі своїми правителями надсилали на Афон регулярні милостині, за які слов'янські монастирі швидко розбудовувалися й вели культурно-просвітницьку роботу. В результаті Афон перетворився на найвищу школу східнохристиянського подвижництва й найважливіший центр православної духовності, який підтримував греків та південних слов'ян у такі буремні часи, як злам XII–XIII ст.⁴⁷

Суспільно-політичні та духовно-культурні звершення балканських православних слов'ян були, передусім, реалізацією їхніх природних потреб, які існували упродовж усього періоду візантійського панування (XII–XIII ст.). Кардинально новий політичний контекст зламу XII–XIII ст. не лише актуалізував, а й значною мірою розширив їх. Зазнавши потужного зовнішнього тиску спершу Візантії, а згодом Угорщини, Латинської імперії та інших католицьких держав, болгари і серби повною мірою проявили свою життєспроможність.

Висвітлення східнохристиянської цивілізації крізь призму найважливіших політичних подій, що відбулися на Балканському півострові наприкінці XII–на початку XIII ст., дає підстави виявити чіткий зв'язок між державно-політичним життям балканських народів та розвитком системи взаємовідносин у візантійсько-слов'янському духовно-культурному просторі. Пропонована розвідка показує означену взаємозалежність у найзагальніших її проявах, оскільки має на меті, насамперед, окреслити та обґрунтувати предмет наукових студій, що потребує подальших скрупульозних досліджень різнопланового характеру.

Отже, наприкінці XII–на початку XIII ст. на Балканському півострові відбулася низка епохальних за своїми наслідками геополітичних змін, які сукупно стали могутнім викликом для східнохристиянської духовно-культурної спільноти, що сформувалась і тривалий час функціонувала під монопольною зверхністю Константинополя. Відокремлення від Візантійської імперії Сербії та Болгарії, їх успішна зовнішня політика, у результаті якої вони утвердились як незалежні й повноцінні держави, створили сприятливі передумови для подальшого розгалуження східнохристиянської цивілізації на різні етнокультурні структури зі своїми традиціями, цінностями і, що важливо, комунікативними системами. Безпрецедентне зіткнення православних балканських народів, особливо болгар і сербів, із західним світом відкрило для них нові виміри пошуку своєї ідентичності.

⁴⁶ Майоров А.В. Восточнохристианские реликвии и идея “переноса империи”: Византия, Балканы, Древняя Русь // Религиоведение. 2011. №1. С.19.

⁴⁷ Див.: Соколов И.И. Состояние монашества в Византийской Церкви с середины IX до начала XIII века (824–1204). Санкт-Петербург, 2003. С.220–225; Оболенский Д. Византийское Содружество Наций. Шесть византийских портретов. С. 500.

**POLITICAL PRECONDITIONS DEVELOPMENT
OF THE SYSTEM OF EASTERN SPIRITUAL
AND CULTURAL RELATIONS IN THE BALKANS
AT THE END OF THE XIIth–AT THE BEGINNING OF THE XIIIth c.**

Igor SHPYK

*Ivan Franko National University in Lviv
1, Universytetska str., Lviv, 79000
Chair of history Central and Eastern Europe
e-mail: I-shpyk@ukr.net*

The attempt to trace connection between epochal geopolitical changes on the Balkan peninsula at the end of XIIth–at the beginning of XIIIth centuries and development of the system of Eastern Christian religious and cultural relations is made in the article. Through the prism of major political events that took place in the indicated region, the difficult and often ambiguous searches of one's own identity by Orthodox Slavic Balkan nations – Serbians and Bulgarians – are highlighted. This process was accompanied by reevaluation of the civilization choice and final development of their cultures as self-sufficient religious and communicative structures of Eastern Christian Civilization.

Key words: Balkans, Serbian Kingdom, Second Bulgarian Empire, Byzantine Empire, Rome, Hungarian Kingdom, Latin Empire, intergovernmental relations, state ideology, Eastern Christian Civilization.

**ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РОЗВИТТЯ СИСТЕМЫ
ВОСТОЧНОХРИСТИАНСКИХ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЙ
НА БАЛКАНАХ КОНЦА XII–НАЧАЛА XIII ВВ.**

Игорь ШПЫК

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, Львов, 79000
Кафедра истории Центральной и Восточной Европы
e-mail: I-shpyk@ukr.net*

В статье предпринята попытка проследить связь между эпохальными геополитическими изменениями на Балканском полуострове конца XII–начала XIII вв. и развитием системы восточнохристианских духовно-культурных отношений. Сквозь призму важнейших политических событий, происходивших в данном регионе, освещены сложные и часто неоднозначные поиски балканскими народами – сербами и болгарами – собственной идентичности, которые сопровождались переоценкой своего цивилизационного выбора и окончательным становлением их культур как самодостаточных религиозно-коммуникативных структур восточнохристианской цивилизации.

Ключевые слова: Балканы, Сербское государство, Второе Болгарское царство, Византийская империя, Рим, Венгерское королевство, Латинская империя, межгосударственные отношения, государственная идеология, восточнохристианская цивилизация.

Стаття надійшла до редколегії 04. 08.15
Прийнята до друку 18.09.15